

Το κράτος δικαίου στην Ευρώπη και ο αυταρχικός λαϊκισμός ως «δούρειος ίππος» για την άλωσή του

Λίνα Παπαδοπούλου,

Αν. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*:

«...δεῖ τοὺς νόμους εἶναι κυρίους κειμένους ὀρθῶς,
τὸν ἄρχοντα δέ, ἂν τε εἷς ἂν τε πλείους ᾖσι, περὶ
τούτων εἶναι κυρίους περὶ ὧσιν ἐξεδυνατοῦσιν οἱ
νόμοι λέγειν ἀκριβῶς διὰ τὸ μὴ ῥάδιον εἶναι
καθόλου διορίσαι περὶ πάντων. ...» (1282b, 1επ) ...

«ὁ μὲν οὖν τὸν νόμον κελεύων ἄρχειν δοκεῖ
κελεύειν ἄρχειν τὸν θεὸν καὶ τὸν νοῦν μόνους, ὁ δ'
ἄνθρωπον κελεύων προστίθησι καὶ θηρίον· ἢ τε
γὰρ ἐπιθυμία τοιοῦτον, καὶ ὁ θυμὸς ἄρχοντας
διαστρέφει καὶ τοὺς ἀρίστους ἄνδρας. διόπερ ἄνευ
ὀρέξεως νοῦς ὁ νόμος ἐστίν.» (1287a, 28επ)

I. «Πολιτεία», το ιδανικό, κατά τον Αριστοτέλη, πολίτευμα

Στα «Πολιτικά» του (βιβλία Γ΄ και Δ΄) ο Αριστοτέλης διακρίνει τα πολιτεύματα ανάλογα με τον φορέα της κυριαρχίας (1281a 11: «Τί δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως;»), αν δηλαδή η τελευταία (θα πρέπει να) ανήκει σε έναν, σε λίγους ή σε πολλούς. Ως προς την τριμερή αυτή διάκριση, ο μεγάλος Έλληνας φιλόσοφος δεν πρωτοτυπεί, αλλά αναπαράγει προϋπάρχουσα γνώση,¹ καθώς η διάκριση ανευρίσκεται ήδη στον ελληνικό πολιτικό στοχασμό των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ. (για παράδειγμα είχε ήδη αποτυπωθεί με καθαρότητα στο έργο του Ηροδότου, Ίστορίαι Γ΄ 80-82). Η καινοτομία και ριζοσπαστική τομή στο πολιτειολογικό έργο του Αριστοτέλη έγκεινται στην πρότασή του να αναγνωριστεί, και μάλιστα ως το καλύτερο (για ορισμένες τουλάχιστον πόλεις με τις οποίες αυτό συνάδει) ένα έκτο πολίτευμα, δίπλα στα πέντε που είχε ήδη προτείνει ο Πλάτωνας (Πολιτικός, 291d), δηλαδή τη βασιλεία και την τυραννία (ως τύπους μοναρχίας), την ολιγαρχία και

¹ F. Wolff, *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική* (1991), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Μ. Καρδαμίτσα 1995, σελ. 110.

την αριστοκρατία (ως τύπους αρχής των ολίγων) και τη δημοκρατία. Το έκτο πολίτευμα που προσθέτει ο Αριστοτέλης είναι η «Πολιτεία», και ανήκει στα «ορθά» πολιτεύματα (μαζί με τη βασιλεία και την αριστοκρατία), σε αυτά δηλαδή στα οποία υπηρετείται το «κοινό συμφέρον», και όχι στις παρεκβάσεις τους (τυραννία, ολιγαρχία και δημοκρατία), όπου υπηρετείται μόνον το συμφέρον των κυρίαρχων (ενός, λίγων ή πολλών, αλλά όχι όλων) (Πολιτικά, 1279b, 5επ). Όπως γράφει ο Αριστοτέλης (Πολιτικά, 1279a 22):

«πολίτευμα δ' ἐστὶ τὸ κύριον τῶν πόλεων, ἀνάγκη δ' εἶναι κύριον ἢ ἓνα ἢ ὀλίγους ἢ τοὺς πολλούς, ὅταν μὲν ὁ εἷς ἢ οἱ ὀλίγοι ἢ οἱ πολλοὶ πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον ἄρχωσι, ταύτας μὲν ὀρθὰς ἀναγκαῖον εἶναι (30) τὰς πολιτείας, τὰς δὲ πρὸς τὸ ἴδιον ἢ τοῦ ἑνὸς ἢ τῶν ὀλίγων ἢ τοῦ πλήθους παρεκβάσεις. ... [1279b] παρεκβάσεις δὲ τῶν εἰρημένων τυραννίς μὲν βασιλείας, ὀλιγαρχία δὲ ἀριστοκρατίας, δημοκρατία δὲ πολιτείας. ἢ μὲν γὰρ τυραννίς ἐστὶ μοναρχία πρὸς τὸ συμφέρον τὸ τοῦ μοναρχοῦντος, ἢ δ' ὀλιγαρχία πρὸς τὸ τῶν εὐπόρων, ἢ δὲ δημοκρατία πρὸς τὸ συμφέρον τὸ τῶν ἀπόρων· πρὸς δὲ τὸ τῷ κοινῷ λυσιτελοῦν οὐδεμία αὐτῶν.»

Ο Αριστοτέλης δέχεται μὲν ὅτι οἱ πολλοὶ πρέπει νὰ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ, θεωρεῖ ὅτι, αὐτὸ δὲν λύνει ὅλα τὰ προβλήματα (1281a, 40επ), καθὼς δὲν ἀποκλείεται οἱ πολλοὶ καὶ φτωχοὶ νὰ παρασύρονται ἀπὸ τὰ πάθη τοῦς καὶ νὰ ἐνεργοῦν γιὰ τὸ δικό τους, καὶ ὄχι τὸ κοινὸ, συμφέρον, ἢ καὶ νὰ παρασύρονται ἀπὸ δημαγωγούς (1292a, 6επ).² Ἐπιπλέον, στὴ δημοκρατία οἱ τελευταῖοι βάζουν τὸν λαὸ νὰ ἐκδίδει συνεχῶς ψηφίσματα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπικρατοῦν αὐτὰ, ποὺ μοιάζουν καὶ μὲ τὰ ψηφίσματα τοῦ τυράννου, λέει ὁ Αριστοτέλης (1292a, 17επ), καὶ ὄχι ὁ νόμος.³ Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται, καταλήγει ὁ φιλόσοφος, εἶναι νὰ μὲν νὰ κυριαρχοῦν οἱ πολλοὶ καὶ νὰ μετέχουν στὰ κοινὰ, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀποκλείονται ἀπὸ τὴ διοίκηση τῆς πόλης καὶ οἱ καλύτεροι, οἱ ἀριστοί, ἐστὼ καὶ ἀν προέρχονται ἀπὸ τὴν ολιγαρχία. Τὴ μίξη αὐτὴ διασφαλίζει τὸ καλύτερο πολίτευμα, ἡ «πολιτεία». Ἡ πολιτεία εἶναι, ἐξηγεῖ ὁ Αριστοτέλης, πολίτευμα μικτό, καθὼς συνδυάζει στοιχεῖα δημοκρατικά καὶ ολιγαρχικά, καὶ ἄρα καὶ αριστοκρατικά, ἀφοῦ οἱ πλούσιοι εἶναι αὐτοὶ ποὺ κατέχουν ὄχι μόνον τὸν πλοῦτο ἀλλὰ μαζὶ μὲ αὐτὸν τὴν ἀρετὴ καὶ τὴ γνῶση, ἐνῶ οἱ πολλοὶ κατέχουν τὴν ἐλευθερία καὶ μποροῦν νὰ εἶναι ἐξίσου καλοὶ μὲ τοὺς λίγους μόνον στὴν πολεμικὴ τέχνη.

Περαιτέρω, στὸ πλαίσιο τῆς ἀναζήτησης τοῦ καλύτερου δυνατοῦ πολιτεύματος, ὁ Αριστοτέλης δίνει ἐμφαση στὴν κυριαρχία τοῦ νόμου, ἐναντὶ ἐκείνης τῶν ἀνθρώπων. Καθὼς οἱ (ορθῶς κείμενοι) νόμοι ἐγγυῶνται τὰ δικαιώματα τοῦ

² Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα: Λιβάνη⁴ 2018, σελ. 68-69.

³ Βλ καὶ Α. Μανιτάκης, *Τι τὸ κύριον τῆς πολιτείας [καὶ τι τὸ τέλος ἐκάστης τῆς κοινωνίας] ἐστίν;*, Ἀρμενόπουλος 2008, σελ. 543επ (548).

ατόμου,⁴ αυτοί, και όχι οι άνθρωποι που είναι εμπαθείς, πρέπει να είναι κυρίαρχοι (1282b, 1), αλλά ταυτόχρονα πρέπει και να καταλείπουν πεδίο λήψης αποφάσεων, καθώς είναι αδύνατο να τα προβλέπουν όλα (1286a, 15επ).

Ο φιλόσοφος τοποθετείται και ως προς το μείζον ζήτημα της ανισότητας στην κατανομή των αγαθών υποβάλλοντας μία πρόταση διανεμητικής δικαιοσύνης, σύμφωνα με την οποία αφενός τα πεδία κατανομής αγαθών διακρίνονται μεταξύ τους, αφετέρου η αξία σε ένα συγκεκριμένο πεδίο είναι αυτή που δίδει αξίωση αφενός στο άτομο να λάβει το σχετικό αγαθό αφετέρου στον λαό να συμμετέχει στην εξουσία (1288a, 14επ). Το ποιος θα λάβει, για παράδειγμα, έναν αυλό, λέει, (πρέπει να) εξαρτάται από το ποιος είναι ο καλύτερος αυλητής και όχι ποιος είναι αριστοκρατικής καταγωγής. Προτείνει μία πρόκληση, θα έλεγε κανείς, θεωρία «σφαιρών δικαιοσύνης»⁵ ως υπαρξιακή προϋπόθεση της αξιοκρατίας. Με τον τρόπο αυτό υπερασπίζεται τη συμμετοχή και των φτωχών, αλλά ελεύθερων, και των πλούσιων, και προτείνει μία συνθήκη που επιτρέπει σε καθέναν να διεκδικεί τα πολιτικά αξιώματα, με βάση όχι τον πλούτο αλλά τη δικαιοσύνη και την πολιτική του αρετή (1281a, 4επ), ενώ παράλληλα δέχεται να διαμοιράζονται τα αξιώματα αυτά και μέσω κλήρωσης η οποία διασφαλίζει τη συμμετοχή καθενός στην άσκηση της εξουσίας βάσει ίσης ελευθερίας⁶ (δημοκρατικό στοιχείο) και μέσω εκλογών στις οποίες κατ' ανάγκη παρεισφρύει μία επιλογή βάσει της αξίας (αριστοκρατικό στοιχείο).

Το ιδανικό, λοιπόν, πολίτευμα, κατά τον Αριστοτέλη, αυτό με το οποίο μπορεί να επιτευχθεί ο σκοπός της κοινωνικής συμβίωσης, δηλαδή, η ευδαιμονία, το ευ ζην, δεν είναι το αριστοκρατικό, –εξ ου και ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος δεν μπορεί να κατηγοριοποιηθεί, γι' αυτόν τουλάχιστον τον λόγο, ως «συντηρητικός», όπως έχει λανθασμένα υποστηριχθεί.⁷ Είναι η μετριασμένη δημοκρατία, ένα μικτό πολίτευμα που συγκεράζει τα δημοκρατικά στοιχεία, τη συμμετοχή στην εξουσία κάθε ελεύθερου πολίτη, ανεξαρτήτως καταγωγής και πλούτου, με την αναγνώριση της αξίας, που συνήθως έχουν όσοι προέρχονται από την αριστοκρατία, με παράλληλη κυριαρχία των νόμων, και όχι των ανθρώπων, επί όλων. Πολιτική ισότητα, κυριαρχία του νόμου και αξιοκρατία είναι συνεπώς τα τρία θεμελιώδη

---

⁴ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1280b, 10επ: «καί ὁ νόμος συνθήκη καί , ..., ἐγγυητής ἀλλήλοις τῶν δικαίων...». Βλ. και 1287a, 18επ, 30επ· 1287b, 3επ.

⁵ Πρβλ. Μ. Walzer, *Spheres of Justice, A Defense of Pluralism and Equality*, New York: Basic Books 1983.

⁶ Πρβλ και L. Strauss, *The City and Man*, Chicago/London: The University of Chicago Press 1978, σελ. 35.

⁷ Γ. Πλάγγεσης, *Η θεωρία της μεταβολής των πολιτευμάτων και το ιδεώδες της άριστης πολιτείας στα Πολιτικά του Αριστοτέλη*, Φιλοσοφείν, τ. 6 Ιούνιος 2012, σελ. 142επ (152, 154 και 157-158).

στοιχεία της πολιτείας, του καλύτερου κατά τον Αριστοτέλη πολιτεύματος, που ακριβώς επειδή είναι σπάνιο δεν αναφέρεται από τους προηγούμενους μελετητές, όπως ο Πλάτωνας, σχολιάζει ο Αριστοτέλης.

Η ιδέα αυτή της μίξης των στοιχείων και της κυριαρχίας του Νόμου επιβιώνει και μεταλλάσσεται μέσα στους αιώνες και μετουσιώνεται στην ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη, ένα ρεύμα της οποίας, που φτάνει μέχρι και σήμερα, δέχεται τον Λόγο, τη φύση ή τον Θεό, και πλέον, μετά τον Διαφωτισμό και πάλι τον Λόγο, που αποτυπώνεται στον ανώτερο νόμο του κράτους, το Σύνταγμα, ως πηγές και οδοδείκτες του δικαίου. Το ρεύμα αυτό αποτυπώνεται από Ρωμαίους νομοδιδασκάλους και δεν είναι τυχαίο ότι ο Πολύβιος (Ιστορίαι, Στ', 3-7)⁸ αποδίδει την επικράτηση των Ρωμαίων στον μικτό χαρακτήρα του ρωμαϊκού πολιτεύματος, που διαθέτει στοιχεία μοναρχικά, αριστοκρατικά και δημοκρατικά. Κατά τον μεσαίωνα, ο Θωμάς ο Ακινάτης, ακολουθώντας τον Αριστοτέλη, προκρίνει⁹ τη μίξη των καλύτερων πολιτευματικών στοιχείων (mixed government, mixed constitution), με αποτέλεσμα και η δική του θεωρία να έχει ερμηνευτεί είτε ως υποστήριξη της μοναρχίας, ή της συνταγματικής της έκφανσης,¹⁰ είτε της συνταγματικής δημοκρατίας.¹¹

Η ιδέα εκκοσμικεύεται από τον Samuel von Pufendorf, και αργότερα υιοθετείται από τον William Blackstone. Κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα στα γραπτά του Charles de Montesquieu, ενός από τους βασικούς θεωρητικούς του Διαφωτισμού, και ειδικότερα στο ενδέκατο βιβλίο του έργου του *Πνεύμα των Νόμων* (1748) μετεξελίσσεται και περιλαμβάνει την έννοια της διάκρισης των εξουσιών, που αλληλοελέγχονται,¹² η οποία συναντάται αρχικά τον 17ο αι. στο έργο του John Locke.¹³ Η ratio της διάκρισης είναι ότι «η εξουσία πρέπει να βάζει φραγμό στην εξουσία» («il faut que le pouvoir arrête le pouvoir»).

---

⁸ Polybius, *Rise of the Roman Empire*, (F. W. Walbank επιμ., I Scott-Kilvert (μετάφρ), Harmondsworth: Penguin, 1979, Βιβλία VI, κεφ. 3, 4, 10.

⁹ Th. Aquinas, *Summa Theologiae* (edited by P. Caramello), Turin 1952, I-II.105.1, 95.4.ad 3.

¹⁰ Π.χ. Th. Gilby, *Principality Polity - Aquinas and the Rise of State Theory in the West*, London: Longmans, Green 1958, σελ. 294.

¹¹ Π.χ. G. Bower, *The Origin of Political Authority*, Dublin 1955.

¹² Παντελής, *Εγχειρίδιο* (όπ.π.), σελ. 70.

¹³ Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Β', Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας ²1993, 131επ. Κ. Χρυσόγονος, *Πολιτειολογία – Το κράτος ως μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών*, Σάκκουλα ²2020, 357επ.

II. Το κράτος δικαίου ως αναφαίρετη συνιστώσα της σύγχρονης συνταγματικής δημοκρατίας

Ενόψει των παραπάνω, μπορεί πειστικά να υποστηριχθεί ότι οι αρχές της «πολιτείας» του Αριστοτέλη, ως ιδανικού πολιτεύματος, βρίσκονται στη βάση της σύγχρονης συνταγματικής δημοκρατίας,¹⁴ η οποία γίνεται δεκτή ολοένα και περισσότερο, ως το ιδανικό πολίτευμα στον δυτικό, τουλάχιστον, κόσμο. Στηρίζεται, δε, στην ισορροπία δύο εξίσου θεμελιωδών πυλώνων, της (διαδικαστικής) δημοκρατίας, με πολιτική ισότητα βάσει της πλειοψηφικής αρχής, αφενός, και το κράτος δικαίου, ως εγγύηση ίσης αξιοπρέπειας και ελευθερίας για όλους,¹⁵ και παράλληλη διασφάλιση της ίσης ατομικής ελευθερίας.¹⁶ με προστασία των μειονοτήτων και των μειοψηφιών¹⁷ αφετέρου.

Στον πρώτο πυλώνα της συνταγματικής δημοκρατίας, τον ρεπουμπλικανικό ή διαδικαστικό, με έμφαση στη λαϊκή κυριαρχία, ο λαός ασκεί την εξουσία μέσω ελεύθερων εκλογών με καθολικό εκλογικό δικαίωμα, και η πολιτική ελευθερία κατακτάται μέσα από την πολιτική συμμετοχή.¹⁸ Η συμπερίληψη και ενσωμάτωση όλων των πολιτών αποτελεί κρατικό σκοπό, και το δίκαιο αποτελεί πάντοτε έκφραση της παρούσας βούλησης του κυρίαρχου και συνεπώς είναι υπό συνεχή αναδιαμόρφωση.¹⁹ Ο σύγχρονος ρεπουμπλικανισμός έχει αποβάλει μέρος αυτού του ριζοσπαστισμού, διατηρεί όμως την τάση να προσανατολίζεται σε διαδικαστικού και όχι ουσιαστικού χαρακτήρα εγγυήσεις, απαλλαγμένες από αξιακές επιλογές.

Το μικτό πολίτευμα της συνταγματικής δημοκρατίας διαφέρει όμως από την απλή διαδικαστική ή πλειοψηφική δημοκρατία, όπου άρχουν οι πολλοί, με βάση τη γυμνή από άλλες δεσμεύσεις αρχή της πλειοψηφίας, χωρίς εγγυήσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων και δικαστικής ανεξαρτησίας,²⁰ καθώς ο λαός θεσμοποιείται ως το ανώτατο όργανο και η εξουσία ασκείται όπως ορίζει το Σύνταγμα (βλ. άρθρο 1 Σ). Η διά του Συντάγματος αυτοδέσμευση σημαίνει μια δικαιοκρατικά οργανωμένη

---

¹⁴ Έτσι και L. Strauss, *The City and Man*, Chicago/London: The University of Chicago Press, 1978, 35.

¹⁵ Ch. Gusy, *Das Mehrheitsprinzip im demokratischen Staat*, AöR 1981, 329επ.

¹⁶ Ρ. Νταλ, *Περί πολιτικής ισότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2007, 38.

¹⁷ K. Lenaerts, 1990, 205· M. Rosenfeld, 1994, 3.

¹⁸ D. Held, *Models of democracy*, Cambridge: Polity Press ³2006, 43.

¹⁹ J. Habermas, *Three Normative Models of Democracy*, σε S Benhabib (επιμ), *Democracy and Difference – Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton: University Press 1996, 21επ (23).

²⁰ Μανιτάκης, *Τι το κύριον της πολιτείας*, όπ.π., σελ. 548.

εξουσία, κανονιστικά οριοθετημένη και θεσμικά αντισταθμισμένη,²¹ με τρόπο που τα φιλελεύθερα και δημοκρατικά χαρακτηριστικά «συνυφαίνονται και καθίστανται αδιαχώριστα».²² Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, δηλαδή η κατανομή των αρμοδιοτήτων προϋποθέτει κατ' ανάγκην και την οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων αυτών, τον μετακανόνα ότι κανένα κρατικό όργανο δεν μπορεί να δράσει αν δεν έχει αρμοδιότητα και αυτό αφορά και το ανώτατο όργανο του κράτους, τον λαό.

Η «αριστοκρατική» συνιστώσα της συνταγματικής δημοκρατίας ανάγεται, εξάλλου, όχι μόνον στον αντιπροσωπευτικό της χαρακτήρα, με κοινοβούλιο αναδεικνυόμενο μέσω εκλογών, διαδικασία που επιτρέπει την επιλογή, σε αντίθεση με την άμεση συμμετοχή ή την κλήρωση των αρχόντων, αλλά και στον ρόλο που ανατίθεται στα Δικαστήρια για την ενύλωση του κράτους δικαίου, ως μείζονος εγγυητικού κεκτημένου συγκριτικά με το κράτος του νόμου,²³ με κορωνίδα τον ολοένα ενισχυόμενο την τελευταία τριακονταετία έλεγχο της αντισυνταγματικότητας των νόμων. Τα δικαστήρια (και πλέον, αν και πιο περιορισμένα, και οι ανεξάρτητες αρχές), κατά την κρατούσα, τουλάχιστον, άποψη, συνιστούν μάλλον μία «γνωστική αριστοκρατία», η οποία συνέχεται περισσότερο με την αρχή της αξιοκρατίας. Μόνον κατά πλάσμα δικαίου και συμβολικά απηχούν τη λαϊκή κυριαρχία (π.χ. εκδίδουν αποφάσεις στο όνομα του ελληνικού λαού και στην Ελλάδα η ηγεσία των ανωτάτων δικαστηρίων επιλέγεται από τη δημοκρατικά νομιμοποιημένη κυβέρνηση) και πάντως όχι την αρχή της πλειοψηφίας.²⁴ Μπορεί βεβαίως να υποστηριχθεί και ότι πραγματώνουν μια μορφή συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, καθώς επιτρέπουν σε ομάδες αλλά και σε κάθε άτομο χωριστά να αμφισβητεί τον τρόπο και το περιεχόμενο άσκησης της εξουσίας μέσω της άσκησης ενδίκων βοηθημάτων και μέσων.²⁵

Το δεύτερο αυτό βάθρο της συνταγματικής δημοκρατίας, το κράτος δικαίου, απαντά στον κίνδυνο επιβολής μιας 'τυραννίας της πλειοψηφίας' και της πιθανής αυθαιρεσίας εκ μέρους της, τον οποία είχε ήδη από τον 19^ο αιώνα επισημάνει ο

---

²¹ Α. Μανιτάκης, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεμελιώδεις έννοιες, τόμ. Ι*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2004, 112επ.

²² Ε. Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Σάκκουλα 2021, 382επ.

²³ Σύμφωνα με τον Α. Σβώλο, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, Παπαζήσης 1934, 319 επ., «[τ]ο "κράτος του νόμου" αποβλέπει εις την έξαρσιν της υπεροχής της νομοθετικής εξουσίας απέναντι της Διοικήσεως».

²⁴ Βλ. όμως την αιρετική άποψη του J. Farinacci-Fernós, *Constitutional Courts as Majoritarian Instruments*, ICA Journal 2020, 14(4): 379-397.

²⁵ C. Lafont, *Democracy without Shortcuts, A Participatory Conception of Deliberative Democracy*, OUP 2020, 236επ.

Alexis de Tocqueville παρατηρώντας τη νεαρή τότε αμερικανική δημοκρατία.²⁶ Παρά την εγγενή ασάφεια και πολυσημία της,²⁷ και τις διαφορές στα διάφορα εθνικά πλαίσια και τις φωνές για ανάγκη εγκατάλειψής της,²⁸ η έννοια «κράτος δικαίου» παραμένει λειτουργική και εμπλουτίζεται με νέες διαστάσεις.

Οι αξίες, όπως αυτές (ανα)διαμορφώθηκαν τους τελευταίους τρεις αιώνες, εκκινώντας από την αναβίωση της αρχαίας ελληνικής σκέψης κατά την Αναγέννηση και περνώντας από τη Γαλλική Επανάσταση και την άνοδο των σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών δυνάμεων αποτυπώνονται πλέον στα σύγχρονα ευρωπαϊκά Συντάγματα, τα οποία και εκφράζουν έτσι το «ιδεολογικό και πολιτισμικό optimum»²⁹, τα τρία ιδανικά της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης, και την κανονιστική τους προβολή, δηλαδή την εναρμόνιση της ατομικής και της συλλογικής αυτοδιάθεσης με την αρχή της κοινωνικής δικαιοσύνης. Στο τρίπτυχο αυτό (ελευθερία, πολιτική ισότητα, κοινωνική αλληλεγγύη) συνοψίζεται η μεγαλύτερη πολιτική κατάκτηση του σύγχρονου κόσμου, του συνταγματικού πολιτεύματος, εφόσον το Σύνταγμα εκληφθεί υπό την ιδανική του έννοια, δηλαδή το ιδανικό της φιλελεύθερης δημοκρατίας εμπλουτισμένης με την κοινωνική αρχή.³⁰

Εξ ου, και το κράτος δικαίου, πέραν της τυπικής, διαδικαστικής, συνιστώσας του (αρχή της νομιμότητας, δικαίωμα δικαστικής προστασίας, τυπική αρχή της ισότητας), εμφανίζει και την ουσιαστική συνιστώσα,³¹ που σχετίζεται με το σύνολο «*αρχών και αξιών που καθοδηγούν και νομιμοποιούν την δράση του κράτους*» με σημαντικότερη την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.³² Εσχάτως, υποστηρίζεται,

---

²⁶ Βλ. Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, 1835. Εξ ου και το κράτος δικαίου αντιδιαστέλλεται όχι μόνον προς το «αστυνομικό κράτος» αλλά και προς το «Λαϊκό» κράτος, κατά την έννοια των Rousseau και Ροβεσπιέρου παρατηρεί ο Χρυσόγονος, *Πολιτειολογία*, 568, υποσημ. 258, με περαιτέρω αναφορά σε F.J. Stahl, *Die Philosophie des Rechts* (31856), Georg Olms 1963, 138.

²⁷ Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Σάκκουλα²2014, 377επ.

²⁸ P. Burgess, *Why we need to abandon 'The Rule of Law'*, IACL-IADC Blog, 21 Σεπτεμβρίου 2021, <https://blog-iacl-aidc.org/2021-posts/2021/9/21/why-we-need-to-abandon-the-rule-of-law>.

²⁹ Βενιζέλος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου I*, Θεσσαλονίκη 1991, 27.

³⁰ Πρβλ. σχετικά με την τάση εμπλουτισμού της φιλελεύθερης δημοκρατίας, ως καταρχήν επιδίωξης της ανερχόμενης αστικής τάξης, με το «κοινωνικό στοιχείο» την ανάλυση του Α. Σβώλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Συνταγματικό Δίκαιον Α'*, Αθήνα 1934, 7, ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα.

³¹ Α. Μανιτάκης, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 1994. Βλ και J. Jowell / Dawn Oliver (επιμ.), 'The Rule of Law Today', *The Changing Constitution*, Clarendon Press; Oxford University Press, 1989, κεφάλαιο 1· TRS Allan, *Constitutional Justice, A Liberal Theory of the Rule of Law*, Oxford University Press 2001· T. Bingham, *The Rule of Law*, Penguin 2011.

³² Υπό αυτή την έννοια της απόλυτης προστασίας ενός ελάχιστου κάθε δικαιώματος, είναι αυτονόητη και η δήλωση του Κ Τσάτσου, Πρακτικά Ολομέλειας Βουλής, 7 Ιουνίου 1975, 1089,

εξάλλου, ακόμη και η ύπαρξη μιας κοινωνικής συνιστώσας του κράτους δικαίου.³³ Αυτές οι αξίες αποτυπώνονται στο Σύνταγμα και συνιστούν, και αυτές, μετακανόνες, με βάση τους οποίους η νομοθετική λειτουργία ασκείται επί της ουσίας και ελέγχεται από τα δικαστήρια (ή το συνταγματικό δικαστήριο, ανάλογα με το εθνικό σύστημα). Πάντως, αν και στην Ελλάδα δεν υφίσταται τέτοιο, αξίζει να επισημανθεί ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο αποτελεί έναν ξεχωριστό κλάδο της Δικαιοσύνης και συχνά η νομιμοποίηση των δικαστών είναι (και) πολιτική,³⁴ λόγω της εκλογής ή επιλογής τους από τη Βουλή ή της Κυβέρνηση και αυτό προσδίδει μία διάσταση έμμεσης, έστω, δημοκρατικής νομιμοποίησης, σε αυτά.

Πάντως, τόσο η θετική όσο και η αρνητική οριοθέτηση της εξουσίας γίνεται πλέον για την Ελλάδα ως κράτος μέλος διεθνών οργανισμών (Ευρωπαϊκής Ένωσης, Συμβουλίου της Ευρώπης, ΟΗΕ) όχι μόνον από εθνικούς αλλά και διεθνείς θεσμούς προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων (με προεξάρχον το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου³⁵), ενώ σε εγγυητή της ανεξαρτησίας των δικαστηρίων, ως οργάνων που είναι και ενωσιακά, έχει αναδειχθεί πρόσφατα και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης,³⁶ θέτοντας ρητά και αναλυτικά τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται προκειμένου ένα δικαστήριο να θεωρείται ανεξάρτητο και αμερόληπτο, υπό το ενωσιακό δίκαιο. Αυτή η

ότι: «Δύο βασικά αρχαί πρυτανεύουν μέσα εις το κείμενον το οποίον έχετε ενώπιόν σας και το οποίον θα ψηφίσετε: Η αξιοπρέπεια του ανθρώπου και η κυριαρχία του λαού».

³³ J. King, *I-CONnect Symposium on "Constitutional Boundaries" — The Social Dimension of the Rule of Law*, Int'l J. Const. L. Blog, Apr. 27, 2018, διαθέσιμο σε: www.i-connectblog.com/2018/04/i-connect-symposium-on-constitutional-boundaries-the-social-dimension-of-the-rule-of-law.

³⁴ Για τον πολιτικό, εν ευρεία εννοία χαρακτήρα των συνταγματικών δικαστηρίων βλ. Λ. Παπαδοπούλου, Πέρα από την 'υπεροχή': ο έλεγχος «*ultra vires*» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων, Το Σύνταγμα 4/2019, 1216-1289 (1216επ) με περαιτέρω παραπομπές.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά τις πρόσφατες αποφάσεις *Guðmundur Andri Ástráðsson v. Iceland*, no. 26374/18, 01.12.2020· *Xero Flor w Polsce sp. z o. o. v. Poland*, No. 4907/18, 07.05.2021· *Reczkowicz v. Poland*, No. 43447/19, 22.07.2021· από τη βιβλιογραφία αντί άλλων, Β. Μπουκουβάλα, *Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης μέσα από τις αποφάσεις του δικαστηρίου του Στρασβούργου*, Το Σύνταγμα 2/2019, 339-360.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά τις πρόσφατες αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις *C-824/18 A.B. και άλλοι v. Krajowa Rada Sądownictwa*, 02.03.2021· *C-896/19, Republika v Il-Prim Ministru*, 20.04.2021· *C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19 και C-397/19, Asociația "Forumul Judecătorelor din România" και Άλλοι*, 18.05.2021. Βλ. αναλυτικά, Ε. Πρεβεδούρου, Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης μέσα από τις πρόσφατες αποφάσεις του ΔΕΕ, Το Σύνταγμα 2/2019, 301-323· L. Pech / D. Kochenov, *Respect for the Rule of Law in the Case Law of the European Court of Justice: A Casebook Overview of Key Judgments since the Portuguese Judges Case* (30 Σεπτεμβρίου 2021), SIEPS, Stockholm, 2021-3, διαθέσιμο σε: <https://ssrn.com/abstract=3850308>· A. Torres Perez, *From Portugal to Poland: The Court of Justice of the European Union as watchdog of judicial independence*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 2020, 27(1): 105-119.

μετατόπιση των θεσμικών αντιβάρων προς εξωγενείς θεσμούς, δεν είναι τυχαία, καθώς βασικά στοιχεία του «νέου συνταγματισμού» συνιστούν τόσο η απώλεια εκ μέρους του εθνικού Συντάγματος του ρυθμιστικού του μονοπωλίου και αρκετών εξουσιαστικών του στοιχείων,³⁷ όσο και η διεθνοποίηση και ο εξευρωπαϊσμός του συντάγματος. Η εξέλιξη αυτή συνεπάγεται την «ευρωπαϊκή δέσμευση» του τελευταίου, και δη τόσο του αναθεωρητικού νομοθέτη όσο και του ερμηνευτή του,³⁸ αφενός, και την ανάδυση ενός «επαυξημένου»³⁹ ουσιαστικού συντάγματος, αφετέρου.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορεί να υπάρχει κράτος δικαίου, υπό την έννοια της κυριαρχίας του νόμου, χωρίς (διαδικαστική) δημοκρατία ή το αντίστροφο, μια ανελεύθερη δημοκρατία, και αν αυτό θα ήταν εξίσου ιδανικό ή και καλύτερο πολίτευμα από τη μίξη των δύο αυτών στοιχείων. Παράδειγμα του πρώτου είναι οι συνταγματικές μοναρχίες, όπου ο βασιλιάς αυτοδεσμεύεται να υπακούει σε ένα παραχωρημένο Σύνταγμα, χωρίς όμως κατοχύρωση ελεύθερων εκλογών, κομμάτων, ελεύθερης έκφρασης της πολιτικής βούλησης και συμμετοχής των πολιτών στην άσκηση της εξουσίας, χωρίς δηλαδή τη νομιμοποίηση βάσει διαδικασίας. Όπως φαίνεται και από τα ιστορικά παραδείγματα της συνταγματικής μοναρχίας το πολίτευμα αυτό δεν είναι προορισμένο να διαρκέσει. Η ενδυνάμωση των ατόμων με αμυντικά/ατομικά δικαιώματα φαίνεται πολύ σύντομα να οδηγεί και στα πολιτικά δικαιώματα και αντιστρόφως. Εξάλλου, είναι πολύ δύσκολο να διαχωρίσεις φιλοσοφικά την αποδοχή ότι κάθε άτομο έχει αναφαίρετα ατομικά δικαιώματα, δηλαδή την ατομική αυτονομία, από το αίτημα να συμπροσδιορίζει μαζί με όλα τα άλλα μέλη του κοινωνικού συνόλου την κοινή μοίρα της πολιτικής κοινότητας στην οποία ανήκει. Η ίση ηθική (ethical) αξία όλων των ανθρώπων που αποτελεί τη βάση των ατομικών δικαιωμάτων, και άρα του κράτους δικαίου, βρίσκεται εξίσου στη βάση και της δημοκρατίας, υπό την έννοια ότι κανείς δεν είναι εξ ορισμού σοφότερος και άρα ικανότερος να λάβει τις πολιτικές αποφάσεις. Και πάντως, όπως επισημαίνει και ο Αριστοτέλης, στη συλλογική απόφαση, στον συλλογικό νου (Πολιτικά, 1291), μπορεί να βρει κανείς ποιότητες ανώτερες από εκείνες που μπορεί να βρει ακόμη και στον σοφότερο άνθρωπο. Και αντιστρόφως όμως, δεν νοείται διαδικαστική δημοκρατία χωρίς

---

³⁷ Α. Μάνεσης, Το Σύνταγμα στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα, Ανάπτυξη από τα Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1993, 464επ· Δ. Τσάτσος, *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Για μια ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες*, Καστανιώτης 20021, 41επ.

³⁸ Ξ. Κοντιάδης, *Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001*, Αντ. Σάκκουλα 2001, 42.

³⁹ Ε. Βενιζέλος, Η δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και ιστορίας, Προσδοκίες και κίνδυνοι από την αναθεώρηση του Συντάγματος, Πατάκη 2018, 359επ· ο ίδιος, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Σάκκουλα 2021, 12, 20επ.

εγγυήσεις ατομικής ελευθερίας και ουσιαστικής ισότητας. Υπό αυτή την έννοια, δεν μπορεί να νοηθεί ούτε ως μη φιλελεύθερη⁴⁰ ούτε ως μη δημοκρατική. Όπως προειδοποιούσε ο Constant (ήδη το 1819, αλλά με ισχύ και σήμερα):⁴¹

«το να ζητήσεις από τους σύγχρονους ανθρώπους να θυσιάσουν, όπως οι παλαιότεροι, όλη την προσωπική τους ελευθερία προς όφελος της πολιτικής ελευθερίας, είναι το πιο ασφαλές μέσο για να τους αποκόψεις από την πρώτη και, μόλις το αποτέλεσμα αυτό επιτευχθεί, θα είναι πολύ εύκολο να τους στερήσεις και τη δεύτερη».

Παρά τη γενικευμένη πάντως αποδοχή του ως αναφαίρετης συνιστώσας της συνταγματικής δημοκρατίας, τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο, το κράτος δικαίου βρίσκεται σήμερα αντιμέτωπο με πολυποίκιλες προκλήσεις, με σημαντικότερη την υπονόμευσή του από πολιτικές εξουσίες με αυταρχικά χαρακτηριστικά, ακόμη και στην καρδιά της Ευρώπης, φαινόμενο στο οποίο θα εστιάσουμε αμέσως παρακάτω. Βεβαίως, σε πιο ασφαλή δικαιοκρατικά πολιτεύματα, εγείρονται και άλλα ζητήματα ποιότητας ή βιωσιμότητας του κράτους δικαίου, όπως η σχετικοποίηση της αρχής της ασφάλειας και βεβαιότητας του δικαίου σε συνδυασμό με την πολυνομία και κακονομία,⁴² η πρόκληση της επέκτασης της επικράτειας του δικαίου και σε νέους τομείς κοινωνικής δραστηριότητας, όπως το διαδίκτυο και οι σύγχρονες ιατρικές και βιοϊατρικές πράξεις, η ρύθμιση της τεχνητής νοημοσύνης, ιδίως στην απονομή δικαιοσύνης, και ιδίως η πρόκληση στο συνταγματικό κράτος που εγείρει η περιβαλλοντική και κλιματική κρίση,⁴³ καθώς και άλλες, που θέτουν τεράστια και ανεξερεύνητα ακόμη πεδία έρευνας και για τις κοινωνικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης της επιστήμης του δικαίου.

III. Πολιτικές επιθέσεις στο κράτος δικαίου, με έμφαση στη δικαστική ανεξαρτησία

Όπως ήδη ειπώθηκε, στο 'μικτό' πολίτευμα της συνταγματικής δημοκρατίας οι συνιστώσες της συλλογικής και προσωπικής αυτονομίας αποτελούν ταυτόχρονα

---

⁴⁰ *Contra* M. Tushnet, *The Possibility of Illiberal Constitutionalism*, Florida Law Review 2017, 69: 1367-1384.

⁴¹ B. Constant, *The Liberty of Ancients Compared with that of Moderns*, 1819, διαθέσιμο σε: <https://oll.libertyfund.org/title/constant-the-liberty-of-ancients-compared-with-that-of-moderns-1819>.

⁴² Για τα δύο τελευταία φαινόμενα, βλ. αναλυτικά Π. Μαντζούφας, *Καλή νομοθέτηση και κράτος δικαίου – Πολυνομία, κακονομία και μη εφαρμογή των νόμων*, Ευρασία 2018, passim.

⁴³ Βλ. την διεισδυτική μελέτη της τιμωμένης, Αικ. Σακελλαροπούλου, *Η κλιματική κρίση και ο ρόλος του δικαστή*, 17 Νοεμβρίου 2019, διαθέσιμο σε: <https://nomosphysis.org.gr/19843/i-klimatiki-krisi-kai-o-rollos-toy-dikasti/>.

προϋπόθεση αλλά και δυνάμει όριο η μία της άλλης, και καταλήγουν, μέσα από συνεχή διαπραγματεύση των ανοικτών σε διαφορετικές ερμηνείες αρχών τους, στη μορφοποίηση ενός συγκεκριμένου κάθε φορά και ισόρροπου συνθετικού σχήματος. Η διαρρύθμιση της σχέσης τους προσδίδει στη συνταγματική δημοκρατία ευελιξία και τη δυνατότητα να απορροφά ακόμη και τις αυτοκαταστροφικές της τάσεις. Το ερώτημα ποιο είναι το σωστό μέτρο και ποιος ο καλύτερος τρόπος εναρμόνισης της (διαδικαστικής) δημοκρατίας με το κράτος δικαίου, και της συλλογικής με την προσωπική αυτονομία, απασχόλησε και απασχολεί όχι μόνο κλασικούς (όπως ο Locke,⁴⁴ ο Rousseau,⁴⁵ ο Tocqueville⁴⁶) και σύγχρονους (Habermas⁴⁷) θεωρητικούς αλλά και την πολιτειακή πράξη. Ωστόσο, μια τέτοια ευελιξία δεν πρέπει να θεωρείται ανά πάσα στιγμή δεδομένη, ούτε μπορεί εκ των προτέρων να αποκλειστεί μια δομική ανισορροπία μεταξύ των δύο βασικών πυλώνων, της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού,⁴⁸ η οποία θέτει σε κίνδυνο τη συνταγματική δημοκρατία εν τω συνόλω.

Το φαινόμενο του μειούμενου σεβασμού στο κράτος δικαίου (rule of law backsliding) παρατηρείται εσχάτως στην καρδιά της Ευρώπης, ιδίως στην Ουγγαρία⁴⁹ και την Πολωνία,⁵⁰ θέτοντας έτσι σε διακινδύνευση την ουσία του

---

⁴⁴ J. Locke, *Two Treatises of government*, 1680-1690 (διαθέσιμο: <http://www.lonang.com/exlibris/locke/>), ιδίως Βιβλίο II, κεφ 1 και 9.

⁴⁵ J.-J. Rousseau (1762), *Du Contrat social ou Principes du droit politique*, Paris : Union Générale d'Éditions, 1963, ιδίως Βιβλίο I, κεφ 6-8, Βιβλίο II, κεφ 3 και 8 (διαθέσιμο σε: http://classiques.ugac.ca/classiques/Rousseau_jj/contrat_social/contrat_social.html, τελευταία πρόσβαση 02.09.2013)

⁴⁶ A de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Παρίσι: Pagnerre 21848, διαθέσιμο σε: <http://www.gutenberg.org/files/30514/30514-h/30514-h.htm> (τελευταία πρόσβαση 02.09.2013).

⁴⁷ Πρβλ το κλασικό J. Habermas, *Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates*, Frankfurt (Main): Suhrkamp 21992, passim, στο οποίο ο μεγάλος Γερμανός κοινωνιολόγος και φιλόσοφος αποδεικνύει ότι η προσωπική και συλλογική αυτονομία είναι παραλλήλως αυθύπαρκτες και *υπαρξιακά αλληλένδετες*, παρά τις εγγενείς στη συνύπαρξή τους αντιφάσεις.

⁴⁸ Cesare Pinelli, *The Populist Challenge to Constitutional Democracy*, *European Constitutional Law Review* 20117: 5–16(6).

⁴⁹ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, *Resolution of 12 September 2018 on a proposal calling on the Council to determine, pursuant to Article 7(1) of the Treaty on European Union, the existence of a clear risk of a serious breach by Hungary of the values on which the Union is founded (2017/2131(INL))*. Z. Szenté, *Challenging the basic values – the problems with the rule of law in Hungary and the EU's Failure to Tackle Them*, σε: A. Jakab / D. Kochenov (επιμ), *The enforcement of EU law and values*, OUP 2017, 456–475.

⁵⁰ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Reasoned Proposal in Accordance with Article 7(1) of the Treaty on European Union Regarding the Rule of Law in Poland – Proposal for a Council Decision on the Determination of a Clear Risk of a Serious Breach by the Republic of Poland of the Rule of Law [2017] (COM(2017) 835 final)*. The Venice Commission for Democracy through Law, *Opinion on amendments to the Act of 25 June 2015 on the Constitutional Tribunal of Poland*, CDL-

ευρωπαϊκού συνταγματισμού.⁵¹ Στις χώρες αυτές οι παρεμβάσεις της εκτελεστικής εξουσίας στη δικαστική και η χειραγώγηση της σύνθεσης των ανωτάτων ή συνταγματικών τους δικαστηρίων οδήγησαν σε αυτό που αναφέρεται συχνά ως «αιχμάλωτα δικαστήρια» (captive courts). Ωστόσο, η διάκριση των εξουσιών και η συνεπαγόμενη ανεξαρτησία της δικαστικής από την εκτελεστική εξουσία συνιστούν, ήδη κατά τις διακηρύξεις της γαλλικής επανάστασης, θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος, αναφαίρετες εγγυήσεις τήρησής του,⁵² αλλά και «ανασχετικούς φραγμούς», διασφαλιστικούς της πολιτικής εν γένει ελευθερίας.⁵³ Γι' αυτό και η παρέμβαση στη δικαστική εξουσία είναι από τις πρώτες που επιχειρούν πολιτικές δυνάμεις που κατακτούν την κυβέρνηση, ακόμη και με τρόπο διαδικαστικά δημοκρατικό, αλλά δεν αρκούνται σε αυτήν, επιθυμώντας να ασκήσουν και το σύνολο της εξουσίας.

Το καινοφανές στοιχείο στην πορεία αποθέσμησης και εξάρθρωσης των δικαιοκρατικών εγγυήσεων είναι η παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενόψει της ιδιότητας των δύο κρατών, Ουγγαρίας και Πολωνίας, ως μελών της και της ιδιότητας της Ένωσης ως ένωσης δικαίου.⁵⁴ Έτσι, οι διαβόητες «μεταρρυθμίσεις» στο δικαστικό σύστημα της Πολωνίας, που υπέσκαπταν την ανεξαρτησία του, θεωρήθηκαν ως ασύμβατες με τα άρθρα 2 και 19 ΣΕΕ καθώς και με το άρθρο 47 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ.⁵⁵ Αρχικά, έγιναν προσπάθειες από την

AD(2016)001, (11 March 2016), <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282016%29001-e>.

⁵¹ Πρβλ. Ε. Βενιζέλος, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως «Ένωση Δικαίου» – Απειλείται σήμερα το Κράτος Δικαίου στην ΕΕ;*, Το Σύνταγμα 2/2019, 263-274.

⁵² Α. Μάνεσης, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, τόμ. ΙΙ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Αφοί Π. Σάκκουλα 1965, 351.

⁵³ Α. Μάνεσης, *Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας*, Αρμενόπουλος 1962, 535 επ. και στου ίδιου, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη Ι*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 1980, 24 επ. (24)· Α. Μανιτάκης, *Συνταγματική οργάνωση του κράτους, με στοιχεία Πολιτειολογίας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας³ 2009, 174 επ· Α. Μανιτάκης, *Η διάκριση των εξουσιών ως μηχανισμός ανόρθωσης αντεξουσιών και ως θεμέλιο της νομιμοποίησης των ανεξάρτητων διοικητικών αρχών*, σε: Χαριστήριο εις Λουκά Θεοχαρόπουλο και Δήμητρα Κοντόγιωργα Θεοχαροπούλου, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη, 2009, 388 επ· Ιφ. Καμτσίδου, *Η διάκριση και η διασταύρωση των εξουσιών ως εγγύηση τηρήσεως του Συντάγματος*, σε: *Χαρμόσυνο Α. Μάνεση Ι*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 1994, 303 επ.

⁵⁴ Βλ. αναλυτικά και με διεισδυτικές παρατηρήσεις τη μελέτη της τιμώμενης, Αικ. Σακελλαροπούλου, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως ένωση δικαίου*, Το Σύνταγμα 2/2019, 253-262 και Χ. Ράμμος, *Η Ευρώπη ως κοινότητα δικαίου*, Το Σύνταγμα 2/2019, 275-288· Μ. Χρυσομάλλης, *Η αρχή του Κράτους Δικαίου στην έννομη τάξη της ΕΕ*, σε: ο ίδιος (επιμ.), *Η αρχή του κράτους δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης – Μελέτες*, Νομική Βιβλιοθήκη 2018, 24-25.

⁵⁵ Από την αχανή πλέον βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Carlos Closa / Dimitry Kochenov (επιμ), *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union* (Cambridge, CUP, 2016).

Επιτροπή να τεθεί σε εφαρμογή το άρθρο 7 ΣΕΕ,⁵⁶ οι οποίες όμως, ενόψει και της απαιτούμενης ενισχυμένης πλειοψηφίας που απαιτείται, δεν οδήγησαν σε λήψη απόφασης εκ μέρους του Συμβουλίου. Αντίθετα, προσφυγές της Επιτροπής επί παραβάσει οδήγησε σε σειρά αποφάσεων του ΔΕΕ.⁵⁷ Ακολούθησε η ψήφιση Κανονισμού,⁵⁸ που επιτρέπει στο Συμβούλιο να αναστείλει πληρωμές σε κράτος μέλος ή να επιβάλει την πρόωρη αποπληρωμή δανείων όταν διαπιστώνονται «παραβιάσεις των αρχών του κράτους δικαίου σε ένα κράτος μέλος επηρεάζουν ή απειλούν σοβαρά να επηρεάσουν τη χρηστή δημοσιονομική διαχείριση του προϋπολογισμού της Ένωσης ή την προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης κατά τρόπο επαρκώς άμεσο» (άρθρο 4). Στο Κανονισμό αυτό, τον οποίο η Επιτροπή άρχισε ήδη να εφαρμόζει το 2021 κατά την υλοποίηση του προγράμματος «Next-Generation-EU» με σκοπό την αντιμετώπιση των οικονομικών συνεπειών της πανδημίας, δίδεται μάλιστα ο ακόλουθος ορισμός (άρθρο 2) του κράτους δικαίου:

«ως 'κράτος δικαίου' νοείται η αξία της Ένωσης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 2 ΣΕΕ. Περιλαμβάνει τις αρχές της νομιμότητας, που υποδηλώνει διαφανή, υποκείμενη σε λογοδοσία, δημοκρατική και πλουραλιστική νομοθετική διαδικασία· ασφάλεια δικαίου· απαγόρευση της αυθαίρετης άσκησης εκτελεστικών εξουσιών· αποτελεσματική δικαστική προστασία, συμπεριλαμβανομένης της πρόσβασης στη δικαιοσύνη, από ανεξάρτητα και αμερόληπτα δικαστήρια, και όσον αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα· διάκριση των εξουσιών· απαγόρευση των διακρίσεων και ισότητα ενώπιον του νόμου. Το κράτος δικαίου νοείται σε σχέση με τις άλλες αξίες και αρχές της Ένωσης που κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ...»

---

⁵⁶ Reasoned Proposal in Accordance with Article 7(1) of the TEU Regarding the Rule of Law in Poland, COM (2017) 835 final, 20.12.2017.

⁵⁷ Βλ. την απόφαση στην υπόθεση C-619/18, *Επιτροπή κ Πολωνίας*, 24.06.2019 (που αφορούσε την ανεξαρτησία του Ανωτάτου Δικαστηρίου, η οποία επλήγη από τη μείωση του ορίου ηλικίας των δικαστών με παράλληλη διακριτική ευχέρεια του Προέδρου να επιτρέπει τη συνέχιση της θητείας κάποιων εξ αυτών των δικαστών. Ακολούθησαν και άλλες αποφάσεις όπως οι C-192/18, *Επιτροπή κατά Πολωνίας* (ανεξαρτησία τακτικών δικαστηρίων), 05.11.2019· C-791/19, *Επιτροπή κ Πολωνίας* (Régime disciplinaire des juges), 15.07.2021· C-487/19, *W. Ż.*, 06.10.2021.

⁵⁸ Κανονισμός (ΕΕ, Ευρατόμ) 2020/2092 της 16ης Δεκεμβρίου 2020 περί γενικού καθεστώτος αιρεσιμότητας για την προστασία του προϋπολογισμού της Ένωσης, ΕπΕφΕΕ 2020 L 433 I/1. Στο προοίμιο του Κανονισμού (στοιχείο 6) αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Παρόλο που δεν υπάρχει ιεράρχηση των αξιών της Ένωσης, ο σεβασμός του κράτους δικαίου έχει ζωτική σημασία για την προστασία των άλλων θεμελιωδών αξιών στις οποίες εδράζεται η Ένωση, όπως η ελευθερία, η δημοκρατία, η ισότητα και ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο σεβασμός του κράτους δικαίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον σεβασμό της δημοκρατίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Δεν μπορεί να υπάρξει δημοκρατία και σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων χωρίς σεβασμό του κράτους δικαίου και αντιστρόφως».

Η δυναμική αυτή παρέμβαση της ΕΕ με σκοπό την προάσπιση του κράτους δικαίου προσθέτει μία νέα συνιστώσα στην εξίσωση, την προσθήκη δηλαδή θεσμικών αντιβάρων, όταν τα εσωτερικά έχουν εξουδετερωθεί. Η Πολωνία και η Ουγγαρία έχουν προσφύγει στο ΔΕΕ για να ακυρώσουν αυτόν τον Κανονισμό, βάσει του άρθρου 263 ΣΛΕΕ. Η αντι-ευρωπαϊκή αυτή στάση εκφράστηκε και στην απόφαση Κ 3/2021 του Πολωνικού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 7^{ης} Οκτωβρίου 2021. Η αντίδραση των χωρών αυτών αποκαλύπτει ταυτόχρονα τη βαθύτερη φύση των αυταρχικών και λαϊκιστικών τους καθεστώτων. Τα τελευταία αμφισβητούν την πηγή νομιμοποίησης της παρέμβασης υπερεθνικών οργανισμών και δικαστηρίων (ΔΕΕ, ΕΔΔΑ) και την δαιμονοποιούν ως «αντιδημοκρατική». Εδώ η «δημοκρατία» νοείται ως απλώς διαδικαστική υπερίσχυση της πλειοψηφίας χωρίς άλλες δικαιοκρατικές εγγυήσεις και βεβαίως με τρόπο εθνικιστικό και ενίοτε νατιβιστικό.

Η ένσταση εδώ δεν είναι μόνον θετικιστική, ότι δηλαδή τα συγκεκριμένα κράτη μέλη της ΕΕ έχουν αποδεχτεί όλες τις σχετικές υποχρεώσεις του ενωσιακού δικαίου. Είναι επιπλέον και φιλοσοφική, αν κανείς αποδεχτεί την κεντρική θέση ότι δηλαδή δεν νοείται μη φιλελεύθερη (συνταγματική) δημοκρατία, ότι λαϊκή κυριαρχία και κράτος δικαίου είναι αδιαχώριστες συνιστώσες του συνταγματικού κράτους. Περαιτέρω, αποκαλύπτεται και η βαθύτερη φύση του λαϊκισμού: υπό την στενή εννοιολόγησή του ο λαϊκισμός είναι η επίκληση του λαού ως αγνού και γνήσιου έναντι των διεφθαρμένων ελίτ. Όταν οι λαϊκιστικές αυταρχικές δυνάμεις επικρατούν (και γίνονται εθνικές ελίτ), η δαιμονοποίηση αφορά πλέον τις υπερεθνικές ελίτ, δικαστήρια ή όργανα της ΕΕ ή του Συμβουλίου της Ευρώπης. Αυτό είναι απολύτως συναφές και αρμονικό με το βαθύτερο χαρακτηριστικό του λαϊκισμού ως εθνικισμού και νατιβισμού. Είτε αυτός εκφράζεται εναντίον των (φτωχών) μεταναστών και προσφύγων είτε εναντίον των ισχυρών και πλούσιων διεθνών ελίτ που επιζητούν να καταπατήσουν τη βούληση ενός έθνους. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για την αντίθεση προς τα εξωτερικά θεσμικά αντίβαρα, όταν τα εσωτερικά (αντιπολίτευση, δικαστήρια, ανεξάρτητες αρχές, ΜΜΕ, ΜΚΟ) έχουν πλέον αλωθεί.

Από την άλλη πλευρά, αποκαλύπτεται και η ατελής κανονιστικότητα του δικαίου, και δη του εθνικού και ευρωπαϊκού συνταγματικού δικαίου, να αποτελέσει επαρκές ανάχωμα στην απομείωση της ποιότητας της συνταγματικής δημοκρατίας. Το άρθρο 7 ΣΕΕ αποτελεί παράδειγμα αυτής της δύναμης του κανονιστικού αλλά και των ορίων του.⁵⁹ Αποτυπώνει μια διαδικασία ελέγχου τυχόν

---

⁵⁹ D. Kochenov, Article 7: A Commentary on a Much Talked-About 'Dead' Provision, σε: A. von Bogdandy κ.ά (επιμ.), *Defending Checks and Balances in EU Member States*, Springer 2021, 127-154.

συστημικής προσβολής των αξιών της ΕΕ (άρθρο 2 ΣΕΕ) και πιθανές κυρώσεις με σκοπό την άσκηση πίεσης προς τα κράτη μέλη που παρεκκλίνουν από τις αξίες αυτές, μεταξύ των οποίων και το κράτος δικαίου με όλες τις συνιστώσες του (προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων μειονοτήτων, ισότητα γενική και έμφυλη κλπ). Ωστόσο, παρά ή εξαιτίας του θεσμικού του σχεδιασμού, το άρθρο 7 ΣΕΕ, αυτονοήτως, δεν μπορεί να επιφέρει την αλλαγή καθεστώτος, η δε εφαρμογή του στηρίζεται, όπως όλο το σύνταγμα, και στην πολιτική βούληση και βεβαίως η τελευταία εξαρτάται και από τους φορείς των αρμοδίων οργάνων και τις πολιτικές τους επιλογές. Αυτό επιβεβαιώνει δύο παραδοχές που αποτελούν κοινό τόπο, πρώτον, την κανονιστική δύναμη του πραγματικού («die normative Kraft des Faktischen» κατά τον Georg Jellinek)⁶⁰ και, δεύτερον, τη μεγάλη σημασία που έχει ο εκάστοτε φορέας του οργάνου.

Με αυτή την τελευταία σκέψη, συνδέεται και το πρόσωπο της τιμωμένης, πρώην Συμβούλου, Αντιπροέδρου και Προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας και πλέον ήδη Προέδρου της Δημοκρατίας: η ίδια, ως φορέας όλων των οργάνων τα οποία προσωποποίησε, στάθηκε (και στέκεται) πάντοτε στο ύψος των ευθυνών, των υποχρεώσεων και του ήθους που το Σύνταγμα απαιτεί, ιδεοτυπικά, από το εκάστοτε κάθε φορά όργανο, με τρόπο υποδειγματικό για όποιο άλλο φυσικό πρόσωπο θα κληθεί στο μέλλον να αναλάβει την ίδια θέση. Αν χαρακτηριστικό της σχέσης μεταξύ ιδεότυπου και πρακτικής είναι η διάσταση μεταξύ των δύο, η θητεία της τιμωμένης στα δικαστικά έδρανα, για την οποία επιτρέπεται να αποφανθεί κανείς, είναι ό,τι πιο κοντινό στον ιδεότυπο της δικαστικής εξουσίας, με βάση τις θεμελιώδεις αρχές του κράτους δικαίου, της συνταγματικής δημοκρατίας και της προστασίας των δικαιωμάτων, στον ιδεοτυπικό δηλαδή ρόλο του Δικαστή.

---

⁶⁰ Βλ και Φ. Σπυρόπουλος, *Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού*, ΤοΣ 1983, 105επ.